

Геєць В.М.,
академік НАН України,
директор ДУ “Інститут економіки
та прогнозування НАН України”

ПОСТКРИЗОВІ ПЕРСПЕКТИВИ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІК УКРАЇНИ Й РОСІЇ (МАКРОЕКОНОМІЧНИЙ СПЕКТР)*

Проведено посткризовий аналіз ключових проблем розвитку економіки України й Росії як у середньо-, так і в довгостроковій перспективах, у плані бюджетної та грошово-кредитної політики, завдань щодо зміни в підходах до регулювання обмінного курсу, реструктуризації видатків бюджету та забезпечення конкурентних позицій національних товаровиробників на внутрішньому й зовнішньому ринках. Окремо розглянуто суперечності розвитку економіки в довгостроковій перспективі та виклики, пов'язані з формуванням інформаційного суспільства й економіки знань.

The publication deals with a post-crisis analysis of the key problems of economic development in Ukraine and Russia both in medium-term and long-term perspectives; in the sphere of budgetary and monetary-credit policy; tasks concerning the changes in approaches to the regulation of exchange rate; restructuring of budget expenditures and provision of competitive positions of national commodity producers at the internal and external markets. The author separately examines contradictions of economic development in a long-term perspective as well as challenges connected with the formation of informational society and economic knowledge.

Ключові слова: розвиток, бюджет, борг, бюджетна консолідація, фактори ризику, валютні війни, антикризові заходи.

Крім цього, внаслідок значного підвищення ліквідності й довгого утримування від активних кредитних операцій збільшити збитковість банків та погіршити ситуацію в цій сфері може і процес активізації банківського кредитування, що певною мірою розпочався. Адже саме зараз кредитуються потенційно можливі банкрути¹, тож у разі виникнення дестабілізації стан справ у банківському секторі вітчизняної економіки різко погіршиться. Важко не погодитися з висновками С. Лямця, котрий стверджує: “Ризик-апетит підштовхує банк давати гроші підприємствам, яким давати їх не можна. Це лякає. Доходить до того, що в компанії важка фінансова ситуація, а банк пропонує їй гроші або рефінансування боргів, хоча фірмі потрібна реструктуризація”², без якої підтримати конкурентоспроможність економіки просто неможливо. У принципі, дії банків можна зрозуміти: вони мають надмірну ліквідність та повинні виконувати зобов'язання за внесками. Зазнаючи збитків, банки шукають не кращий вихід, адже, як зауважує С. Лямець, з огляду на ситуацію з різкою девальвацією гривні з 5 до 8 грн за 1 дол. США, компаній із нормальним фінансовим станом у країні майже не залишилося. Можна додати, що

* Закінчення. Початок у № 2.

¹ Лямець С. Банки почали кредитну гонку // Економічна правда. — 2010. — 19 жовт. (див.: <http://www.epravda.com.ua/publications/2010/10/19/252765/>).

² Там само.

прибуток у економіці за 11 місяців 2010 р. збільшився порівняно з аналогічним періодом попереднього року на 43,6 % (на 20,9 в. п. менше, ніж у докризовий період 2007-го, коли спостерігалася надзвичайна кредитна активність). За таких умов обслуговувати кредити важко, до того ж вони, як правило й насамперед, потрібні не тільки для поповнення оборотних коштів.

Утім, проблема не лише в цьому. Банки, рятуючи потенційних банкрутів, не лише ризикують власними капіталами. Найголовніше те, що вони гальмують процес реструктуризації економіки, а це вже має макроекономічний ефект (і щодо слабкого відновлення економіки, й щодо формування умов для майбутньої нової хвилі девальвації) — створюється багатоаспектний негативний ефект для економіки країн та поглиблюється криза в банківській системі, що досі так і не розв'язала проблему “поганих” кредитів.

Посилення глобальної кризи та можливість формування її другої хвилі є наслідком слабкості антикризових заходів, зокрема у країнах ЄС. Спекулятивний капітал, у черговий раз розповзаючись по всьому світові, як відомо, пішов у Китай, де його обсяги з 2009 р. щокварталу збільшуються на 60 млрд дол., що веде до наростання нового глобального дисбалансу. Свій “внесок” у це роблять і Сполучені Штати, проводячи політику “дешевих” грошей із метою врятувати свої банки й економіку від катастрофи та водночас формуючи потік грошей на ринки активів, у яких можна заховатися, точніше, убезпечитися. Але це тільки підсилює проблему відриву монетарної сфери від реального сектору та створює структурні передумови для нових кризових явищ, тобто комплекс передумов майбутніх потрясінь унаслідок істотних глобальних структурних диспропорцій та прагнення суб'єктів господарювання перекласти власний фінансовий вантаж і проблеми в реальному секторі економіки на конкурентів. До речі, такі підходи стали однією із причин народних бунтів у країнах Африканського континенту³.

Загалом, у супереч очікуваному відновленню світової економіки після глобальної фінансової кризи, 2010 р. охарактеризувався загостренням боргової кризи у країнах Західної Європи, уповільненням економічної динаміки у США й навіть Китаї. І хоча в цілому провідні світові фінансові інституції поліпшили прогнози зростання світової економіки на поточний рік (на 0,4 в. п.)⁴, через повернення тенденцій фінансової нестабільності ризик погіршення ситуації, за оцінками Н. Рубіні, істотно зростає.

Є всі підстави стверджувати, що в умовах загострення кризових явищ у Європі накопичені в НБУ ресурси й отримані від МВФ позики нададуть можливість Україні у кращому разі втримати досягнутий хиткий стан фінансової стійкості, проте не забезпечать зростання її економіки. Таким чином, з огляду на обсяг накопиченого сукупного боргу, надалі в нашій країні може скластися

³ Бондаренко Д. Египет может уронить мировую экономику // Экономические известия. — 2011. — 3 февр. — С. 5; Вязовский А. Почему политики ФРС приводят к народным бунтам: [Електр. ресурс]. — <http://www.epravda.com.ua/markets/2011/0211/268882>.

⁴ Перспективы развития мировой экономики: Бюл. основных прогнозов ПРМЭ. — 2010. — 8 июля. — С. 1, 2.

ситуація, як у Греції, Португалії та інших європейських країнах — великих боржниках. Нещодавно ті з них, що найбільше постраждали від фінансово-економічної кризи, розробили й запровадили низку заходів для скорочення бюджетного дефіциту шляхом збільшення державних доходів і зменшення витрат, у т. ч. соціальних. В Україні в умовах фінансової кризи значні бюджетні кошти, зокрема запозичені державою, були використані на фінансування поточних витрат бюджету, а саме на забезпечення пенсійних виплат та виконання інших соціальних зобов'язань держави.

За рівнем витрат на соціальне забезпечення й соціальну допомогу Україна значно випереджає розвинуті країни Європи. Зменшення в перспективі чисельності населення працездатного віку, оскільки “у 2015—2020 рр. очікуються найвищі темпи зростання частки людей похилого віку у складі населення”⁵, призведе до скорочення кількості зайнятих у економіці, а отже, не сприятиме економічному зростанню і збільшенню доходів держави. Негативні демографічні тенденції спричинять поглиблення диспропорцій у системі державних фінансів України, створюючи додаткові загрози їх довгостроковій стійкості, тим більше що за 20 років чисельність молодих людей в Україні (у віці до 25 років) скоротилася на 5 млн та, за підсумками 2010 р., становила лише 13 млн осіб. Отже, зменшення навантаження на бюджет і скорочення його дефіциту значною мірою залежить від прискорення реалізації пенсійної реформи та якомога швидшого зниження обсягів бюджетної підтримки Пенсійного фонду України. Разом із тим потрібно підвищувати якість підготовки робочої сили, що вступає у працездатний вік, передусім за рахунок збільшення витрат на освіту й підтримку здорового способу життя, що є сучасними функціями держави.

Схема й ідеологія секвестру бюджету і зміни структури витрат, застосовувані урядом, означають, що він адекватно оцінює ситуацію з податковими надходженнями та крім коштів МВФ розраховує залучити на покриття бюджетних витрат й інші боргові ресурси. До речі, уряд уже зробив деякі правильні кроки щодо зменшення частки соціальних витрат держави (зокрема, за рахунок перегляду соціальних пільг у зв'язку з підвищенням тарифів на газ) відповідно до домовленостей із МВФ, що мають послідовно реалізовуватися в повному обсязі.

Важливим кроком на шляху витрачання бюджетних коштів став вибір стратегії переведення накопиченої заборгованості щодо відшкодування ПДВ у ПДВ-облігації. В умовах короткострокової надлишкової ліквідності в банківському секторі формувалися оптимістичні очікування стосовно прибутковості таких облігацій, що стало дуже привабливою пропозицією для банків, котрі зі збільшенням припливу депозитів у 2010 р. фактично були змушені замішувати дешевші зовнішні ресурси, залучені з міжнародних ринків, дорожчими внутрішніми. Очевидно, що на даний момент банки не готові масово нарощувати кредитні портфелі, незважаючи на деяку активність і те, що багато великих позичальників іще реструктуризують кредити. Очікувалося, що саме банки стануть важливими гравцями в сегменті

⁵ Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: Нац. доповідь / За заг. ред. В.М. Гейця та ін. — К.: НВЦ НБУВ, 2009. — С. 299.

ПДВ-облігацій, утім, як відомо, цього не відбулося: ПДВ-облігації пішли до нерезидентів, і негативні наслідки цього не забаряться.

Кредитна стагнація, що триває, в цілому свідчить про значні проблеми з ефективністю стабілізаційних заходів у банківській системі, у т. ч. із витрачанням бюджетних коштів на рекапіталізацію банків: за даними НБУ, підсумки стрес-тестування українських банків засвідчили необхідність збільшення їхнього регулятивного капіталу на 40 млрд грн (близько 5 млрд дол. США). Ця сума включає потреби не тільки приватних, а й рекапіталізованих державою банків. Так, найбільші розриви між капіталами мають Родовід Банк (–6,4 млрд грн), Сведбанк (–4,04 млрд грн), Укргазбанк (–3,9 млрд грн) і банк “Київ” (–3,3 млрд грн) — саме на них в основному будуть витрачені кошти, що надійшли від чергового траншу МВФ. З огляду на обсяги накопиченої в банках проблемної заборгованості, що за міжнародними оцінками наближається до 40 %, позиція банківського регулятора в цьому питанні позитивна. За умови реалізації запланованих заходів до кінця 2011 р. можна очікувати підвищення капіталізації банківської системи та її здатності поглинати кредитні втрати (агентство “Moody’s” прогнозує в найближчому майбутньому скорочення обсягів проблемної кредитної заборгованості деяких великих українських банків, унаслідок чого реально збитковими в Україні будуть 15 % загальної суми кредитів, тоді як раніше очікувалося 25 %).

На сьогодні кількість ризикових і спекулятивних інвестицій мінімізована, що, безумовно, є позитивним фактом, однак, за даними опитувань, які проводяться в Україні, третина з реально працюючих інвестиційних компаній мали намір скоротити інвестиційний цикл або завершити його до кінця 2010 р., а кожна четверта компанія змушена “заморозити” наявні проекти.

На тлі існуючих структурних обмежень вітчизняної економіки різкі коливання на світових фінансових ринках валютної пари євро/долар істотно ускладняють визначення оптимальних курсових та інфляційних орієнтирів, що в середньостроковій перспективі може негативно позначитися на економічному відновленні. Знецінення євро вигідне тим, що частково компенсує негативний вплив суверенних і банківських ризиків на економічне зростання в Європі. Разом із тим поєднання ризиків, пов’язаних із суверенними боргами, банківським сектором і макроситуацією, також збільшило ймовірність стихійного саморегулювання обмінних курсів на валютних ринках. За таких обставин відсутні об’єктивні зовнішні передумови для переходу до ринкового (гнучкого) курсоутворення, принаймні в середньостроковому періоді. До того ж очікувана курсова стабільність у 2011 р. при зростанні внутрішніх цін негативно позначиться на ефективності експорту, а також стимулюватиме імпорт, який іще більше погіршить очікуваний у поточному році дефіцит торговельного балансу. Така політика валютного курсу може бути виправдана тільки в разі подальшого стрімкого зростання імпорту інвестиційних товарів, оскільки, як зазначалося вище, вона сприятиме технологічній модернізації виробництва, хоч і не гарантує її.

У європейських країнах важливою складовою політики фінансової стабілізації вважається проведення й оприлюднення результатів стрес-тестування банків

та вдосконалення механізмів банківського нагляду. Враховуючи специфіку української практики щодо цього й існуючі прогалини, без активізації зусиль у цих напрямках повернення довіри до банків очікувати не варто. Зміни до Закону “Про Національний банк України”, внесені за настійною вимогою МВФ, істотно не вплинуть на швидкість і ефективність регулювання НБУ процесів поновлення кредитування та не допоможуть убезпечити банківську систему від майбутніх ризиків. Зазначені зміни не розв’язують конфлікт між завданнями кредитного стимулювання економіки, забезпечення цінової стабільності та завданнями банківського нагляду, який періодично, особливо у кризовий період, виявляється досить гостро.

Попереджувачі заходи, запропоновані Інститутом економіки та прогнозування НАН України

З огляду на розвиток вітчизняної економіки у 2010 р. потенціал зовнішніх факторів щодо сприяння їй погравленню фактично вичерпується вже у 2011-му, особливо у другій його половині, коли очікується зниження світових цін на сталь, а отже, уповільнення темпів економічного зростання в Україні (рис.). Причому ці процеси посилюються внутрішніми факторами, такими як бюджетні проблеми й низька кредитна активність через значну частку проблемних кредитів у банківській сфері, фінансову слабкість позичальників та нечіткість перспектив із точками зростання економіки через зниження показників світової економіки, політичну нестабільність на Африканському континенті й динамічність зростання цін на енергоносії. Існуюча експортозалежна модель відновлення економіки України у 2010 р. за можливої несприятливої кон’юнктури зовнішніх товарних ринків створює додаткові ризики для економічного зростання. Тому заходи бюджетної консолідації повинні бути узгоджені з державною підтримкою потенційного зростання.

Реальна загроза нестабільності в макроекономічній сфері України з можливим загостренням наприкінці 2011 р., і особливо у 2012-му, спонукає до прийняття й реалізації радикальних заходів для підвищення збалансованості державних фінансів із одночасним забезпеченням підтримки зростання внутрішнього попиту. З цієї метою необхідно насамперед переспрямувати бюджетні витрати зі споживання на нагромадження шляхом підвищення їх інвестиційної складової за рахунок кратного збільшення фінансування інфраструктурних проектів (без чого не можливий подальший розвиток економіки і зростання майбутніх доходів держави) замість здійсненого секвестру за рахунок, як уже зазначалося, скорочення капітальних витрат. За даними ОЕСР, витрати на інфраструктуру також дають змогу досягти найвищого значення бюджетного мультиплікатора — головного завдання бюджетно-податкової політики в умовах економічної кризи.

Оскільки в Україні для розв’язання завдань вирівнювання доходів недостатньо використовуються податкові інструменти, необхідно:

— під час корекції Податкового кодексу запровадити оподаткування надвисоких доходів, предметів розкоші, спадщини;

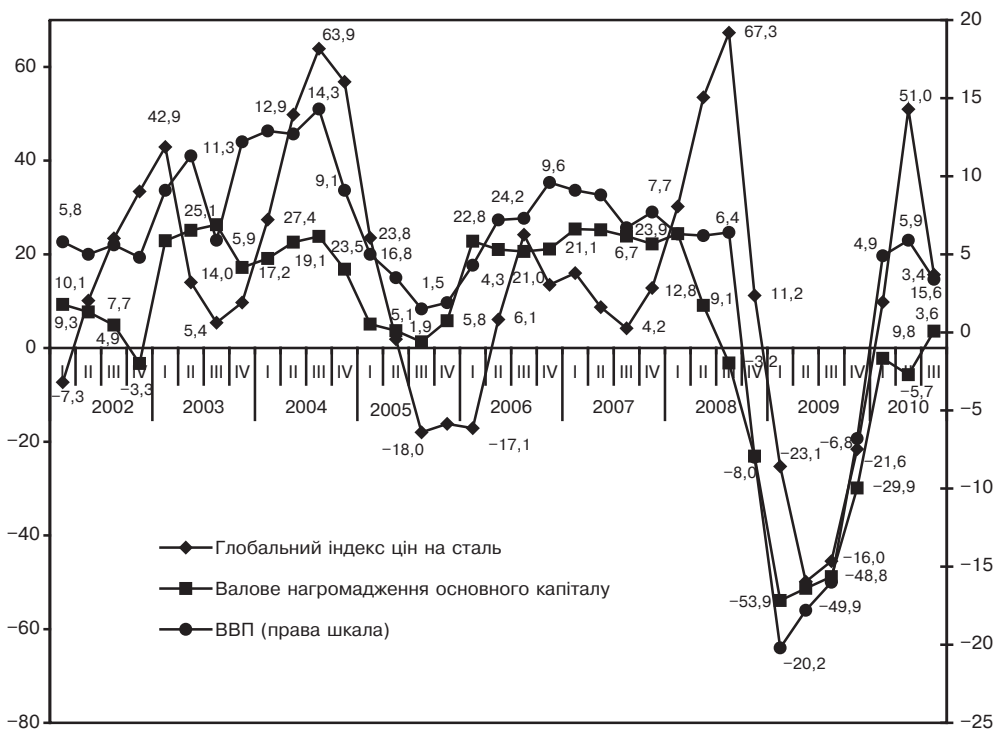

Рис. Динаміка ВВП, валового нагромадження основного капіталу і глобального індексу цін на сталь у 2002–2010 рр., % зміни до попереднього періоду

— підвищити податок з доходів фізичних осіб на основі використання широкої бази стягнення цього податку, що включає всі види доходів індивіда, та ввести прогресивну шкалу оподаткування доходів фізичних осіб; окрім того, запровадити методи визначення доходів фізичних осіб, у т. ч. виходячи з розміру зазначених витрат, приросту фінансових вкладень та інших інвестиційних активів, а також увести обов'язкове декларування витрат;

— терміново запровадити оподаткування нерухомості.

Для додаткового поповнення доходів державного й місцевих бюджетів та підвищення на цій основі збалансованості державних фінансів із раніше сформульованими пропозиціями потрібно:

— здійснити комплекс заходів щодо боротьби із заниженням митної вартості товарів при їх переміщенні через митний кордон України, зокрема шляхом удосконалення моніторингу, подальшого накопичення цінової інформації стосовно імпортованих товарів і створення системи митного постаудиту, та залучити до цієї роботи не лише митну службу, а й цінову інспекцію Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, податкову міліцію;

— передбачити кримінальну відповідальність суб'єктів ведення господарства, котрі працюють у офшорних зонах (стягнення податків із відповідних угод і відмова таким суб'єктам у податкових пільгах);

— провести роботу з укладання угод про обмін інформацією із країнами, що мають офшорні зони і спрощені системи реєстрації підприємств, а також уведення податкових санкцій по фінансових операціях, здійснюваних із країнами, що відмовляються укласти такі угоди;

— привести пільги (преференції) щодо сплати податку на додану вартість у відповідність зі спеціальними директивами ЄС.

Перспективи розвитку грошово-кредитного ринку до кінця поточного року визначатимуться передусім потребами й конкретними діями уряду із залучення ресурсів для монетизації бюджетних витрат. Пріоритетність фіскальної функції звужуватиме економічне поле діяльності підприємств, сприяючи її тінізації, погіршуючи їхню й без того низьку привабливість для банківського кредитування. Грошово-кредитний ринок і банківська система залишаються заручниками існуючої суперечності між фінансовими ресурсами держави та її зобов'язаннями в умовах відсутності реальної бюджетної консолідації, тобто, з одного боку, скорочення витрат, а з другого — забезпечення надходжень.

За таких обставин для забезпечення макрофінансової стабілізації в Україні у 2011—2012 рр. необхідно:

— враховуючи орієнтацію уряду, в т. ч. на зовнішні джерела фінансування бюджетних витрат, і прогнозу динаміку експортних надходжень, збалансувати роль зовнішніх ресурсів у формуванні грошової пропозиції, спираючись на внутрішні механізми утворення “довгих” грошей через цільове рефінансування з наступним наладженням управління кредитними потоками в економіці, насамперед щодо кредитування експортерів, будівництва й іпотеки, шляхом залучення Ощадбанку, Укресимбанку, Банку реконструкції та розвитку, Державної іпотечної установи;

— максимально стримувати потоки зовнішнього капіталу, особливо короткострокових позик і прямих іноземних інвестицій, у фінансовий сектор та сектор нерухомості шляхом адміністративних і фіскальних заходів (оподаткування фінансових трансакцій, установлення мінімально припустимого терміну інвестування, резервування коштів), застосування селективної валютної політики, що перешкоджатиме спекулятивній мотивації іноземних інвесторів;

— для очищення банківського сектору від “поганих” кредитів і неефективних (неплатоспроможних) банків забезпечити до кінця 2011 р. докапіталізацію банків у визначених обсягах, причому з мінімізацією бюджетних витрат; прискорити виведення з ринку проблемних банків; визначити раціональну й об'єктивну стратегію щодо подальшого розвитку Родовід Банку, Укргазбанку та банку “Київ”, для того щоб забезпечити повернення державних коштів та не допустити деструктивного впливу на ці процеси колишніх власників названих банків;

— чітко усвідомлювати, що ефективність зниження інфляції визначатиметься не тільки заходами грошово-кредитної політики: стійке уповільнення цінової динаміки повинне базуватися на нівелюванні ринкових деформацій, яке має супроводжуватися поглибленням рівня ринкової конкуренції й підвищенням дієвості антимонопольної політики, адже нинішній монополізм у вітчизняній економіці є однією з основних причин необґрунтованого підвищення цін на

більшість товарів споживчого призначення. Що стосується бюджетних витрат, то їх вплив на інфляцію залежатиме не так від обсягів бюджетного дефіциту, як від його “якості”: важливо не допустити прискореної динаміки соціальних витрат, особливо через очікувані вибори у 2012 р.;

— з огляду на об’єктивну неможливість переходу в середньостроковій перспективі до гнучкого курсоутворення, забезпечити, щоб антикризові домінанти валютної регуляції базувалися на нарощуванні обсягів золотовалютних резервів до рівня, достатнього, аби відбити спекулятивні атаки, та застосуванні практики регульованого курсу, коли обмінний курс регулюється залежно від стану платіжного балансу й обсягу таких резервів.

Слід зазначити, що ризик дестабілізації вітчизняної економіки внаслідок можливого невиконання державою своїх зобов’язань виник ще на початку 2010 р., адже держава заборгувала, зокрема, бізнесу багатомільярдні суми через неповернення ПДВ (більш ніж 28 млрд грн, або понад 3 % ВВП 2009 р.). Уряд України мав розв’язати дану проблему в рамках бюджету-2010. І це було зроблено шляхом введення ПДВ-облігацій, наслідки чого оцінювалися фахівцями Інституту економіки та прогнозування НАН України під керівництвом та за особистої участі автора даної статті. На наш погляд, у результаті введення ПДВ-облігацій виникли ризики розбалансування грошово-кредитного ринку України, тому необхідні заходи щодо їх мінімізації. Зокрема, потрібно мати на увазі, що рішення МВФ про надання Україні першого й наступного траншів у рамках нової угоди “стенд-бай”, відмова уряду від розміщення єврооблігацій у інтересах залучення коштів Світового банку та ЄС для фінансування дефіциту бюджету на тлі високої насиченості західних ринків капіталу ліквідними активами сформували спекулятивні очікування інвесторами реалізації в Україні нового кризового циклу, в основі якого — типова схема формування тиску на курс гривні⁶ з її наступним обвалом, фіксацією прибутків від курсових коливань і виведенням капіталу. Накопичення в банківській системі ліквідних активів та випуск ПДВ-облігацій підвищили ймовірність залучення внутрішніх передумов розгортання такого сценарію.

Наразі ситуація з ліквідними активами на європейських фінансових ринках у результаті дій ЄЦБ нормалізувалася, стрес-тестування, підсумки яких оприлюднені ЄЦБ, також не виявили серйозних проблем у європейській банківській системі⁷. З огляду на відсутність проблем із ліквідністю в банків із російським капіталом ми говорили про ймовірність активізації присутності в сегменті ПДВ-облігацій іноземного банківського капіталу, що вкрай небажано, але так і сталося.

Крім цього, зважаючи на прогнози щодо посилення нестабільності на фінансових ринках як країн, що розвиваються, так і окремих країн ЄС, за певного

⁶ За інформацією НБУ (на 23.07.2010) протягом червня гривня зміцнилася відносно долара США на міжбанківському ринку на 0,11 %, до 7,897 грн/дол., а на готівковому — на 0,25 %, до 7,894 грн/дол.

⁷ Тест не пройшли тільки 7 банків: німецький “Нуро Real Estate” (націоналізований восени 2009 р.), грецький “АТЕbank” (контрольний пакет належить Греції) та 5 іспанських банків — “Banca Civica”, “Diada”, “Espiga”, “Unnim” і “Cajasur”. За несприятливого сценарію цим банкам може знадобитися капітал у сумі 3,5 млрд євро.

збільшення припливу капіталу варто очікувати, що Україна задіє адекватні механізми, щоб не допустити, з одного боку, згортання інвестиційних проєктів і різкого скорочення припливу капіталу, а з другого — поновлення надлишкового зростання цін на активи і, природно, можливих курсових “гойдалок”.

Очевидно, що перспективи розвитку грошово-кредитного ринку визначатимуться потребами й конкретними діями уряду із залучення ресурсів для монетизації бюджетних витрат. У такій ситуації він повинен обрати твердий, прагматичний підхід, для того щоб в умовах структурних обмежень і бюджетних проблем забезпечити макроекономічну стабільність та не допустити розбалансування грошово-кредитного ринку, особливо шляхом максимального стримування припливу зовнішнього капіталу, який має ознаки спекулятивного (насамперед короткострокового), адміністративних і фіскальних заходів (оподаткування фінансових трансакцій, установлення вимог до мінімально допустимого терміну інвестування, резервування коштів), проведення селективної валютної політики, яка перешкоджатиме спекулятивній мотивації іноземних інвесторів у цій сфері.

Через усі зазначені й частково інші проблеми та ризики їх нерозв'язання ситуація в економіці України все ще залишається складною, оскільки в нас, як, між іншим, і в багатьох країнах еврозони, “однією з найбільших перешкод для розвитку економіки є наслідки надмірного кредитування... Настав час скорочувати непомірно високі дефіцити бюджету, що утворилися внаслідок щедрого вливання державою ліквідності в економіку. Це може вплинути на економічне зростання протягом багатьох років у майбутньому...”⁸.

Варто врахувати: якщо прогноз про новий п'ятирічний цикл світового зростання цін⁹ справдиться, Україні буде надано додаткову можливість для розвитку національного виробництва, котре працює на внутрішній ринок, оскільки імпорт дорожчатиме через очікуване підвищення цін у країнах-імпортерах. Таким чином, необхідно підтримати саме внутрішнього виробника, здатного працювати на внутрішньому ринку, а не переорієнтовуватися на дешевший, але не завжди якісний імпорт. Оскільки в період 2006—2008 рр. українські товаровиробники втратили 9 % внутрішнього ринку переробної промисловості, що має значно вищу додану вартість, потрібно надати їм можливість хоч би повернути втрачене.

З метою прискорення економічного зростання український уряд починає реалізовувати спільні проєкти на території нашої країни з участю іноземних держав, зокрема Росії й Китаю, що мають достатні інвестиційні ресурси.

Загалом російський бізнес із 2002 по 2010 рр. втратив незначну частку (0,6 %) своєї присутності на внутрішньому ринку переробної промисловості України: на сьогодні його частка залишається найвищою — 8,2 % порівняно з 4,6 % у Китаю, що за даний період збільшив свою присутність на 3,6 в. п., та Німеччини, яка за цей час втратила 2,2 в. п. При цьому на внутрішньому ринку машинобудівної

⁸ Снова доминируют макроэкономические факторы / Saxo Bank: [Електр. ресурс]. — <http://www.saxobank.ru>.

⁹ Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН. — Вип. від 12.10.2010. — С. 4.

продукції України частка Росії знизилася з 12,2 % у 2002 р. до 8,7 % у 2010-му. Зате переконливо збільшується присутність Китаю — з 1,6 до 8,7 % відповідно. Втрачає свої позиції й Німеччина — з 14,6 до 11,2 % відповідно. За продукцією хімії й нафтохімії на українському ринку лідирує Росія — 12,3 %, поволі поступаючись своєю позицією (у 2002 р. — 12,8 %), натомість зростає присутність Китаю — з 1,3 % у 2002 р. до 5,3 % у 2010-му. Отже, за продукцією переробної промисловості, й особливо таких важливих у технічному плані її галузей, як машинобудування, хімія й нафтохімія, Росія та Німеччина втрачають свою присутність, а їхню частку дедалі активніше перебирає Китай, розширюючи свою присутність у групах товарів із вищою доданою вартістю.

Варто зазначити, що Росія різко втратила свою частку й на ринках транспортного устаткування, зокрема на українському ця частка зменшилася з 23,2 % у 2002 р. до 12,7 % у 2010-му, хоча після кризи 2009 р., у 2010-му, РФ збільшила свою присутність на цьому ринку. Треба сказати, що постійно великою на українському ринку транспортного устаткування є частка ЄС — 27,7 % у 2002 р., котра після певного спаду у 2005-му (до 20,1 %) у 2010 р. майже досягла свого колишнього розміру — 27,4 %.

Треба зазначити, що макроекономічна ситуація в Росії значно відрізняється від української. Так, у жовтні 2010 р. РФ скасувала обмеження щодо валютного коридору та, по суті, прийшла до вільного курсоутворення. Крім того, деякі дослідження дають підстави стверджувати, що “...з великою часткою ймовірності (у Росії. — *В.Г.*) зараз спостерігається локальний інвестиційно-промисловий бум... Однією з основних тенденцій варто визнати посилення експансії іноземного капіталу у промисловості Росії... Схоже, американські, європейські й азіатські компанії відчували довгоочікувану стабільність у економіці Росії та почали закладати основи свого посткризового просування на російські ринки, непорушним атрибутом якого має стати власне виробництво у... країні”¹⁰.

Утім, такий висновок поки що не можна зробити стосовно України. Однак слід мати на увазі, що й перед Росією, і перед Україною стоїть одне й те саме завдання на майбутнє: “...потрібно знижувати залежність... від зовнішніх ризиків... Щоб зробити систему стійкішою, необхідно розвивати ресурсну базу всередині країни — своїх сильних внутрішніх інвесторів. Саме вони повинні стати провайдерами довгих і дешевих грошей...”¹¹. Щоправда, завдання розширення інвестиційно орієнтованого економічного зростання, коли на кожен 1 % приросту ВВП потрібно мати 1,5–2,0 % приросту капітальних вкладень — залежно від конкурентоспроможності і структури економіки кожної країни, полягає не тільки в цьому. Однією з основних рис, які властиві поточному інвестиційному процесові як у Росії, так і в Україні, є те, що “промислові інвестиції у країні дуже затребувані, можливостей для їх здійснення безліч, навіть гроші, за великим рахунком,

¹⁰ Лебедев В., Сиваков Д. Деньги есть, ума не хватает // Эксперт. — 2010. — № 38. — С. 32.

¹¹ Аксаков А. Российской экономике необходимы сильные внутренние инвесторы // Эксперт. — 2010. — № 39. — С. 142.

не проблема, все впирається у брак кваліфікації щодо здійснення таких проектів, починаючи від створення ТЕО й закінчуючи інжинірингом та безпосереднім спорудженням нових заводів і фабрик”¹². Висновок не один, а два. Потрібні іноземні партнери — це недешево, зате надійно. Або ж треба готувати свої кадри, але це довго й не завжди має успіх, тому що інженерні школи у ВНЗ переважно втрачені, а сучасні талановиті школярі, особливо у великих містах, де рівень підготовки вищий, надають перевагу навчанню неінженерним спеціальностям або за кордоном та часто не повертаються додому, оскільки там талановиті й молоді затребувані й більше шансів домогтися успіху.

Без спеціальної програми розвитку національного людського потенціалу, що відповідає викликам XXI ст., у національному масштабі завдання не розв’язати. Україна почала рухатися в цьому напрямі лише у 2010 р., а на результати доведеться чекати не менш ніж 10 років. Отже, Україні потрібні іноземні партнери, й заощаджувати на цьому не варто: в умовах очікуваного періоду нестабільності (як у глобальному, так і в національному масштабі) та боргових проблем необхідно забезпечити критичний технологічний перелом. Адже продуктивність праці одного працівника в Україні є однією з найнижчих навіть серед країн Східної Європи, а згідно з висновками Інституту економіки та прогнозування НАН України, у 2011 р., якщо ситуація не поліпшиться, очікується менша кількість упроваджених технологічних процесів, ніж у 2010-му. Крім розв’язання кадрових проблем потрібна сучасна власна національна інноваційна система (НІС). Хоча сама НІС була винайдена вченими, практиками й державою ще у другій половині XX ст., з її створенням ми запізнилися.

До речі, у Росії в цьому напрямі зроблено низку кроків: як на державному рівні, так і в бізнесі триває процес структурних перетворень і створення виробництв вищого технологічного рівня. Згідно з результатами досліджень Г. Гурової, з 1998 р. у РФ знижуються індекси сировинних комплексів та підвищуються індекси обробних галузей, тобто спостерігається структурне зрушення в бік обробної промисловості. Двигуном такого зрушення, що має прогресивний характер, є внутрішній попит¹³. Детальний аналіз структурних зрушень із 1998 по 2008 рр. свідчить, що в галузях, які обслуговують внутрішній попит, прогресивні тенденції виникли насамперед за рахунок зростання індексу автомобільного сектору Росії — у 2,5 раза за 10 років, виробництва гумових і пластмасових виробів — у 3,0 раза, агрегованого індексу виробництва машин і устаткування — у 2,8 раза, індексу виробництва апаратури для радіозв’язку — у 4,0 раза. І все це результат підвищення попиту, що має характер кваліфікованого, а за масштабами його незадоволеності РФ є абсолютним лідером світової економіки¹⁴. Якщо виходити з цих оцінок і очікуваної останнім часом переорієнтації економік провідних країн світу на внутрішнє інвестування, можна стверджувати, що економіка Росії вже

¹² Лебедев В., Сиваков Д. Зазнач. праця. — С. 32.

¹³ Гурова Г. Нация-предприниматель // Эксперт. — 2010. — № 36. — С. 31, 32.

¹⁴ Там само. — С. 32.

значною мірою створила механізм зростання, котрий відповідає загальносвітовим тенденціям.

Оцінюючи перспективи РФ, багато іноземних експертів звертають увагу на те, що екстремальні зони Росії — “найперспективніші кандидати на наступний етап освоєння територій. У Росії величезні масиви неораних родючих земель. Цінність цих територій різко підвищується через зростання дефіциту їжі, води й мінеральних ресурсів. Це величезне багатство... Дослідження показали, що... територія, котра піддається освоєнню технологіями, які виникають, повинна бути і буде освоєна... Це потрібно всьому людству, й це єдиний шанс перебороти можливі катаклізми, пов'язані з виснаженням нафтової економіки. ...щойно стартувала трирічна програма Британської й Російської академій наук по Євразії... Завдання програми — прогнозування ситуації та розробка антикризових рецептів, які спираються на специфіку євразійського простору. Зараз настав час таких великих об'єднань типу ЕврАзЕС, що практично вирішують питання економічної консолідації з метою спільного виживання всього регіону”¹⁵.

Такої думки дотримується Л. Боделян (Школа вищих досліджень Лондонського університету), котрий разом із В. Криворотовим із тієї самої школи розкрив неординарну природу нинішньої кризи та показав свій шлях подолання економічної моделі, заснованої на споживанні нафти, яка вичерпала себе та привела економіку й фінанси світу до стану глобальної кризи. У цьому проекті, що просуває ідеологію індустріалізму та постіндустріалізму із Заходу на Схід, приділяється увага не тільки Британії, про яку йдеться, а й багатьом підприємствам та інженерам, котрі на них працюють, зокрема Німеччини, що за останніх 10 років знизилася свою частку експорту у США на 6 %, водночас підвищивши частку експорту в Азію, Росію, Бразилію і Східну Європу на 9 %¹⁶. Можна передбачати, що в цьому поході західної індустрії на Схід може знайтися місце і для України, яка зберігає й має перспективи індустріального розвитку та допомагає освоювати нові території сходу Росії, про які практичні англійці вже не мріють, а досліджують їхні можливості.

Таким чином, РФ рухається з інфраструктурними й енергетичними проектами на Захід, а він, урівноважуючи ситуацію та роблячи ставку на можливість освоєння наявних величезних природних ресурсів на основі своїх нових індустріальних технологій, створює новий житловий простір одночасно для Європи й Азії.

Економіка України в переорієнтації векторів торгівлі зможе перебороти технологічне відставання, забезпечуючи своєю участю у глобальному проекті попит на продукцію національної індустрії. Крім того, важливо практичними кроками довести Заходу, що наша країна — надійний партнер у питаннях транзиту газу в Європу, у чому Захід поки що зацікавлений, але згодом, коли Росія побудує два нових газопроводи в обхід України й Білорусії та з огляду на можливість

¹⁵ Рубченко М. На излете нефтяной эпохи // Эксперт. — 2010. — № 38. — С. 49.

¹⁶ Ярош Д., Фишер М. США снова на грани рецессии // Инвестгазета. — 2010. — № 33. — С. 13.

нової хвилі політичної нестабільності після чергових виборів, Захід вибудовувати-ме власну стратегію взаємодії, ймовірно, без урахування наших інтересів. Тому Україні слід брати якомога ширшу участь у всіх глобальних проектах, котрі врівноважать можливі політичні дисбаланси. Оптимальним є шлях пошуку діалогу й зацікавленої участі замість пошуку шансів і факторів збільшення своїх можливостей на шкоду іншим, адже в сучасному світі це дорога в нікуди.

Оцінюючи економічні перспективи Росії загалом як досить непогані, насамперед у макроекономічному плані (за інфляції, що має тенденцію до зниження й на 2011 р. прогнозується на рівні 6—7 %, при контрольованому дефіциті бюджету і третьому у світі місці країни за розміром золотовалютних резервів, а також за спрямованості уряду на модернізацію економіки, враховуючи зазначені вище позитивні тенденції у зростанні випуску високотехнологічної продукції), експерти звертають увагу на необхідність інтенсифікації процесів нагромадження капіталу в РФ на новій технологічній основі.

Хоча обвальне падіння припинилося, криза триває, й успіх залежить від того, чи будуть створені дієві стимули для бізнесу¹⁷. Стосовно перспективи думки щодо стимулів розходяться, тому що “...нова інвестиційна хвиля на Заході формуватиметься за рахунок внутрішніх нагромаджень... Такі інвестиції, найімовірніше, спрямовуватимуться на підвищення якості національної економіки, її промисловості й інфраструктури. Інше використання внутрішніх накопичень швидко призведе до деградації країни. При цьому інвестиції у внутрішнє виробництво неминуче супроводжуватимуться заходами для захисту внутрішнього ринку”¹⁸.

Але що це означає для Росії? “Потрібне формування нової соціальної структури суспільства... Ці люди повинні рекрутуватися із середовища виробничників, інженерів, учених, викладачів, мислителів”¹⁹. Гостро постане проблема переорієнтації на реалізацію політики нагромадження, що, за Г. Ханіним, особливо в умовах мобілізаційної форми організації суспільства й економіки, має характер обмеженого зростання рівня життя, а “...зниження життєвого рівня російське суспільство переживе досить болісно. Річ у тім, що споживчі цінності для дуже багатьох людей — єдині, і їх втрата означатиме втрату взагалі всіляких життєвих цінностей. Люди... неминуче шукатимуть нові теоретичні платформи, здатні наповнити значимістю їхнє життя. Завдання держави та ідеології — сформулювати нові конструкції, ідеали й сенси, спрямовані на створення матеріальних цінностей, повагу до людини праці, прагнення до чесності і справедливості”²⁰. Така платформа дає змогу ставити й розв’язувати завдання глобального протистояння консьюмеризму, який становить загрозу для цінностей, та гармонічної взаємодії людини і природи вже в недалекому майбутньому.

¹⁷ *Алексащенко С.* Обвальное падение закончилось, кризис продолжается // Вопросы экономики. — 2009. — № 5. — С. 4—20.

¹⁸ *Быков П., Гурова Т.* Что не обсуждали в Давосе // Эксперт. — 2010. — № 5. — С. 14.

¹⁹ *Фомин Д., Ханин Г.* Конец воображаемого постсоветского благополучия // Свободная мысль. — 2009. — № 4. — С. 25.

²⁰ *Там само.* — С. 28.

Та чи зможе сучасне суспільство у масштабі світу та окремих країн, таких як Росія й Україна, подолати цю суперечність? Наразі події розвиваються аж ніяк не в даному напрямі, стоїть завдання вберегтися від майбутніх криз, переборовши на цьому шляху корупцію, слабкість державного й корпоративного менеджменту, при цьому перетворення, в результаті яких свобода людини збережеться як найвища цінність, повинні насамперед відбутися в соціальній сфері. Водночас сьогодні очевидно, що майбутнє суспільство, засноване на знаннях, та його економіка несуть людині досить багато системних загроз, оскільки “Шляхом комбінування... інформації (йдеться про інформацію, що залишається, наприклад, покупцем при розрахунку кредитною картою. — *В.Г.*) незабаром стане можливо скласти напрочуд деталізовану картину стилю життя окремої людини, включаючи звичайні поїздки, подорожі, гостинність, читацькі уподобання, як часто людина харчується не вдома, скільки купує алкоголю, презервативів та інших контрацептивів, список благодушних пожертв”²¹.

Таким чином, за Е. Тоффлером, в економіці знань, тобто в економіці третьої хвилі, людина, її родина підлягають тотальному контролю з боку виробника, продавця й інформаційного агентства. До речі, інформаційні агентства вже зараз можуть справляти значний вплив на людину в інтересах тих чи інших суспільних сил, і яскравим прикладом тому є передвибірні технології. За великим рахунком, усе суспільство можна зробити підконтрольним як державі, так і бізнесові, оскільки в підсумку в економіці знань виникає не суспільство знань як сукупність його креативних учасників, котрі діють на цій основі, а суспільство, в якому є реальна загроза тотального контролю людини, у т. ч. на основі моніторингу її дій, учинків, звичок, схильностей тощо. Таким чином, суспільство знань перетворюється на суспільство тотального контролю.

Людина в економіці суспільства знань стає контрольованою комерційними мережами й мережами взагалі. Потрапляючи під контроль мережі, людина не має можливості торкнутися її та досягнути, бо мимоволі сама стає учасницею системних мереж у суспільстві. Ці мережі, як пише Е. Тоффлер, є такими, що самонавчаються. “За великим рахунком, ми не маємо уявлення про ті високошвидкісні можливості, які надають їм форми чогось подібного до нервової системи в нашому суспільстві”²². Це, власне, й дає нам підстави стверджувати, що такі мережі надають можливість цілком контролювати поведінку людини й навіть керувати її діями, оскільки вони стають продовженням її нервової системи, але вже контрольованої ззовні.

У результаті дії мережі та її використання, за Е. Тоффлером, виникає екстра-розумність, а далі — упередження. Людина стає заручником упереджень, які, поза всякими сумнівами, можуть використовуватися в інтересах одержання контролю над прибутком або владою упереджено. Як зазначає Е. Тоффлер, екстрарозумність

²¹ Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века: Пер. с англ. — М.: ООО “Изд-во “АСТ”, 2003. — С. 132.

²² Там само. — С. 143.

мережі мала упередження проти того, хто та з якою метою її створював і використовував у власних інтересах, тому щось подібне ми вже бачимо в сучасній фінансовій системі світу, яка, реалізуючи механізм фінансiалiзацiї, привела економіку до кризового стану, до того ж у майбутньому зовсім не виключається повторення подібного в іншій сфері людської діяльності, котра може породжувати кризи будь-якого характеру. Це означає, що суспільство тотального контролю, яке функціонує з упередженням до творця або користувача мереж, перетворює мережі якщо не на владу, то на інструмент здобуття влади, що й було потрібно довести на прикладі передвиборних технологій або технологій продажів безлічі зовсім не потрібних і часто навіть шкідливих ліків, які купують під впливом реклами, а не за призначенням лікарів (останні, до речі, часто виявляються агентами мереж, а не креативно діють у контакті із хворими). Як наслідок, “чудеса праці, інтелекту й наукової уяви... нині виливаються в будівництво електронної інфраструктури завтрашнього суперсимволічного суспільства. Екстрарозумність... уже перекидає існуючий баланс сил у цілих секторах економіки, що народжується”²³. А оскільки локальні мережі зливаються у глобальні, виникають і мережі глобального контролю.

Крім того, з огляду на можливість біологічного контролю, уже зараз створюється прообраз не вільного суспільства, а подвійного й потрійного контролю як із боку держави, так і з боку корпоративних структур, а також політичного менеджменту. У цьому, власне, й полягає новий вид влади та його реалізація в суспільстві знань, що перетворюється на суспільство пізнання й тотального контролю. Тобто контролю не лише з боку сили, що уособлює державу, економіки, представленої корпораціями, а й із боку біологічного буття, тож його може здійснювати й держава, й корпорації, й медичні установи разом із корпораціями, що вже зараз спостерігається на прикладі загроз зміни клімату, епідемій та використання відповідних лікарських препаратів, коли в мережах, які їх представляють, задіяні й медичні установи, й окремі вчені.

Крім того, екстрарозумні мережі можуть підмінити або підкоряти собі навіть діяльність влади з боку держави, бо вони, як пише Е. Тоффлер, “допомагають пояснити натиск розрегулювання економіки, що проникає скрізь. Вони припускають, що урядове регулювання буде незначним і малоефективним, оскільки воно було засноване на категоріях і підрозділах промисловості, що зникли з появою екстрарозумності”²⁴. У суспільстві тотального контролю, а отже й тотального нормування поведінки, споживання людини пройде визначений цикл у природі та, проникнувши туди, потрапить у залежність від неї. Природно, така конфігурація може здатися непереконливою, адже людина, відчувши себе підконтрольною мережам і потоковій інформації в них та відчувши тотальну відсутність можливості вибору, почне протестувати проти знання не як сили, а як влади. Влада знання — це не тільки знання про природу речей у фізичному сенсі, тому що знання про біологічну й іще важливішу соціальну природу людини неминуче загострить

²³ Тоффлер Э. Знач. праця. — С. 149, 150.

²⁴ Там само. — С. 160.

проблеми взаємодії в суспільстві й бізнесі, який контролює поведінку членів суспільства у своїх інтересах, безпосередньо її формуючи. У такому разі працюватиме формула Е. Тоффлера, що в “...надсимволічній економіці знання про знання важать іще більше”²⁵. Тобто для того, щоб суспільство знання не стало суспільством тотального контролю й нормування, маси повинні набувати знання, бо інакше вони стануть контрольованими.

Охарактеризовані вище процеси дослідження знань є наслідком влади капіталу, що трансформується та стає дедалі залежнішою від його суспільної складової, котра формується соціальними, інформаційними й комунікаційними технологіями, підприємництвом, які прирошують власність і капітал за рахунок віртуальної складової в названій Елвіном і Хейді Тоффлерами нематеріальній економіці, котра зростає за рахунок її невлвимості, й остання, що не є матеріальним активом, також може перетворитися на капітал. У такому разі влада капіталу або влада грошей переформатується у владу віртуального простору, контролю, з боку якого та над яким народжується нова система відносин влади сили (держави), влади капіталу і влади віртуального простору над тими та для тих, хто її здійснює. За висновками вчених, ця тенденція на майбутнє виглядає так: “дематеріалізуйся або помри”²⁶. Однак у цій трансформації досить глибоко закладені декілька метаморфоз, що дають змогу досить неоднозначно побачити і здійснити процес змін.

Це лише одна з таких метаморфоз, пов’язана з тим, що у процесах дематеріалізації спостерігається відрив від реальної субстанції фізичного й багато в чому фінансового капіталу, останній із яких є доволі близьким до реальних грошей, котрі надають можливість контролювати й володіти фізичним капіталом. Такий відрив закладений у деструктивності діяльності фінансового ринку, гонитві за доходом, через що формуються фінансові бульбашки, лускання котрих, як результат ліквідації диспропорцій, які нагромадилися, веде до того, що матеріальний актив у поєднанні з нематеріальним (віртуальним) перестає бути локомотивом зростання з перерозподілом багатства. Сучасна криза як результат конфлікту між фінансовими рантьє світу (країнами) та рантьє-країнами, що контролюють природну ренту, може перетворитися з холодної війни на гарячу²⁷ або закінчитися мирним переходом до контролювання інноваційної ренти, одержати яку стане можливо в т. ч. із використанням сучасних фінансових механізмів. Розв’язання цього нагального завдання є одним із основних механізмів виходу з теперішньої глобальної кризи, що безпосередньо стосується економік, які значною мірою від неї постраждали, — Росії й України.

²⁵ Тоффлер Э. Знач. праця. — С. 162.

²⁶ Тоффлер Э., Тоффлер Х. Революционное богатство. — М.: АСТ МОСКВА, 2008. — С. 365.

²⁷ Рапопорт Г., Герц А. Глобальный экономический кризис 2008—2009: истоки и причины // Вопросы экономики. — 2009. — № 11 — С. 18—31.